

Archiefonderzoek als therapie

Jan H. Kompagnie

Op 11 april 1945 was Jan Gouka zeventien jaar geworden. Al vanaf medio 1941 hield hij een dagboek bij waarin hij verslag deed van wat de oorlog betekende voor een jongen van zijn leeftijd en het gezin waarin hij opgroeide. Drie weken na zijn verjaardag deed Jan verslag van de lang verwachte en ultieme climax: 'Zaterdag 5 Mei. Goddank, eindelijk is de oorlog afgelopen. Gisteren om ongeveer negen uur, we zaten in de keuken en moeder had juist koffie gezet, tikte Van der Veer [een kennis] tegen het raam en zei dat Duitsland gecapituleerd had. Nou, we vlogen naar buiten en naar de Karnemelksloot. Hier en daar hing reeds een vlag. Oom Gerrit en ik gingen eens in de stad kijken. Velen liepen reeds met oranje op. (...) We waren op de Markt, toen er een man met een vlag de Korte Tiendeweg uit kwam stormen en daarachter een heleboel mensen met oranje. En alles trok naar de Markt. (...) Alles lachte, alles keek blij'.¹

'Foute Nederlanders'

Evenredig aan de uitbundigheid en blijdschap van de duizenden, van wie een loden last was afgenomen, was de beduchtheid bij hen, die de bevrijding met angst en beven hadden tegemoet gezien. Nu was meer dan ooit duidelijk dat zij, collaborateurs met de Duitse bezetter, op het verkeerde paard hadden gewed en dat de gevolgen niet konden uitblijven. Leden van de NSB, SS'ers en SD'ers van Nederlandse komaf en sympathisanten met andere Duitsgezinde organisaties ervoeren de dag der bevrijding als een dies irae, een dag des toorns. Al jaren eerder was hen vanuit Londen door koningin Wilhelmina dreigend de wacht aangezegd, toen ze haar veelgeciteerde uitspraak deed dat er voor landverraders geen plaats zou zijn in een bevrijd Nederland. Op 5 mei was voor hen onmiskenbaar de teerling geworpen.

Bijzondere Rechtspleging heette het stelsel van rechtsregels, dat speciaal door de regering in Londen was ingevoerd voor de bestraffing van collaboratie en verraad; 'speciaal', omdat de omstandigheden en gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog zo uniek waren dat het gewone Wetboek van Strafrecht tekort schoot in de vervolging van Nederlanders, die van landverraad en ander 'onvaderlandslievend' gedrag werden verdacht.

De arrestaties van 'onvaderlandslievende elementen' werden aanvankelijk uitgevoerd door leden van de Nederlandsche Binnenlandsche Strijdkrachten. Die Binnenlandsche Strijdkrachten waren op 5 september 1944 in Londen opgericht en vormden een amalgaam van de Orde Dienst, de Landelijke Knokploegen en de Raad van Verzet. Bevelhebber was prins

Etalage van een sigarenwinkel annex NSB-kiosk.
Foto: Nationaal Archief, Den Haag.

Nederlandse SS'ers in Polen. Foto: Nationaal Archief, Den Haag.

Bernhard. Weldra na de bevrijding werden de zogenoemde Politieke Opsporingsdiensten (POD's) ingesteld, tachtig in getal, die door het Militair Gezag werden belast met de aanhouding en gevangenzetting van landverraders en leden van het Duitse bezettingsbewind. In die POD's zaten zowel ervaren opsporingsambtenaren als goedwillende amateurs, wier voornaamste verdienste het was dat ze 'goed' waren geweest in de oorlog. In maart 1946 kwamen in de plaats van de POD's de Politieke Recherche Afdelingen (PRA's), die uit beroepsrechercheurs bestonden. Ook in Gouda kwam een POD tot stand, die werd gevestigd in het pand Oosthaven 31. De Goudse POD kwam onder leiding te staan van Jan Smit (1884-1952), een geboren Gouwenaar, die behalve als advocaat en procureur ook een militaire carrière had gemaakt. Tijdens de oorlog was hij enkele malen gearresteerd en vertoefde hij lange tijd in de Strafgevangenis te Scheveningen en het Doorgangskamp Amersfoort.² Smit werd bijgestaan door inspecteur W.C. Bijl de Vroe, waarnemend hoofd, en inspecteur J.P. Wepster, chef van de recherche-afdeling. Zij gingen onvervaard aan de slag en hielden enkele honderden (echte en vermeende) collaborateurs aan, die werden ondergebracht in de gebouwen van de Kaarsenfabriek aan de Schielands Hoge Zeedijk. Sommigen werden vrijgelaten, anderen moesten voor een Tribunaal of Bijzonder Gerechtshof verschijnen, dat een oordeel over hun handelen uitsprak. Ook in Gouda werd een Tribunaal gevestigd.

Schijn

Bijna zestig jaar na afloop van de oorlog en de opsporing en berechting van collaborateurs lijkt het tijd geworden hun rol in de geschiedenis bij te zetten. De oordelen over hun gedrag zijn doorgaans milder geworden, zeker waar het gemeengoed is geworden tussen het 'goed' en het 'fout' van destijds allerlei grijstinten te ontwaren, die de extremen in genuanceerde zin bijkleuren. In heel veel gevallen zijn de direct betrokkenen inmiddels ook overleden en lijkt het leed geleden. Maar schijn bedriegt. Kinderen van slachtoffers, die door landsverraderlijke hand zijn

omgekomen, kunnen het daar hun leven lang moeilijk mee hebben. Maar de andere kant is even waar. Want waar het bezig-zijn met de oorlog van hen, die collaboreerden, ophield met hun overlijden, was en is de worsteling van hen die als kind de gebeurtenissen van toen meemaakten, vaak nog in volle gang. In de hoofden van die kinderen duurt de oorlog voort, neemt hij nog steeds een prominente plaats in, is het historisch bewustzijn dagelijks nog maar al te actief. Thuis werd dikwijls niet gesproken over het gedrag van hem of haar, die Duitsgezind was geweest. De persoon in kwestie zelf schaamde zich ervoor, voelde zich onjuist behandeld of onrechtvaardig gestraft, of had doodgewoon spijt en wilde er niet meer over spreken. Vele mensen, kinderen van 'foute' ouders, zijn zo in hun jeugd beschadigd geraakt, omdat aan hen de zonden der vaders en moeders werden bezocht; zij werden aangekeken op het denken en doen van anderen, meestal één of beide ouders, waar ze zelf part noch deel aan hadden. Een levenslang trauma werd hun deel, immers: als voor je vader of moeder, grootvader of grootmoeder of een ander familielid, een standbeeld is opgericht vanwege imposante verzetsdaden, dan praat het toch makkelijker over de oorlog dan wanneer familieleden de kant van de bezetter kozen.

Enige jaren na beëindiging van de Bijzondere Rechtspleging werden alle archieven ervan overgebracht naar het ministerie van Justitie in Den Haag. De POD's, PRA's, Tribunalen en Bijzondere Gerechtshoven ruimden hun zolders leeg en droegen hun papieren over aan het ministerie, dat voor vele landgenoten synoniem was komen te staan voor de wrekende gerechtigheid. In het archief van de Bijzondere Rechtspleging bevonden zich ongeveer 540.000 dossiers, die betrekking hadden op zo'n 310.000 tot 350.000 personen. Ongeveer 150.000 'foute' Nederlanders zijn daadwerkelijk geïnterneerd geweest.

In november 2000 werden al deze archiefbestanden, in lengte meer dan vier strekkende kilometers, overgedragen aan het Nationaal Archief in Den Haag, dat voor het gevoel van vele betrokkenen een neutralere instelling was dan de eerdere bewaarder, het ministerie van Justitie.³ Die overdracht ging gepaard met veel - ook uitnodigende - publiciteit, waardoor duizenden kinderen en andere familieleden van 'foute' Nederlanders hun beduchtigheid overwonnen en de gang maakten naar het Nationaal Archief om in de dossiers te zien wat er was gebeurd, wat vader, moeder, grootvader of grootmoeder nu werkelijk had ge- of misdaan.

Ervaringen

De ervaringen van de mensen die onderzoek deden en doen in de dossiers van de Bijzondere Rechtspleging, zijn vaak zeer verschillend. De ene keer valt het mee wat er in het dossier zit, de andere keer valt het tegen. Sommige bezoekers wisten alles

Nazi-vlag in Amsterdam. Foto: Nationaal Archief, Den Haag.

Russische soldaten worden gevangen genomen door Nederlandse SS'ers. Foto: Nationaal Archief, Den Haag.

al over het oorlogsverleden van een verwant, anderen, en dat waren de meesten, hadden er weinig over gehoord omdat betrokkene altijd geweigerd had erover te praten. Hoe dan ook luchtte het meestal op, het kennismaken van de inhoud van de dossiers.

Opvallend maar niet verrassend was dat in het dossier aanwezige foto's van één der ouders in uniform vaak als schokkend werden ervaren. Soms werd een bestaand raadsel alleen maar vergroot. De dochter las in de stukken dat haar vader joden had verraden; toch bevatte het dossier ook een brief van een joodse vrouw die schreef dat ze zonder hem de oorlog niet had overleefd. Maar ook was er de vrouw die juist teleurgesteld was dat haar vader *niet* joden had aangegeven. Ze wist van jongs af aan zeker dat hij dat wel had gedaan, daarom was ze, hoewel zelf niet joods zijnde, naar Israël gegaan en met een Israëliëse man getrouwd. Uit het dossier bleek echter op geen enkele wijze dat haar vader inderdaad verraad had gepleegd. Een andere vrouw was kind van een Duitse soldaat, van wie ze helemaal niets afwist. In het dossier over haar moeder vond ze niet alleen zijn naam en rang en hoe hij en haar moeder elkaar ontmoet hadden maar ook een stamboom van hem. Nu wist ze uit welke stad hij kwam. Ze ging dolgelukkig naar huis met het vaste voornemen dat stadje van haar vader te bezoeken en goed te leren kennen.

Schrijvende verhalen vaak, zoals van de vrouw die als 14-jarig meisje midden op straat hardhandig door een vrouw werd afgerost omdat haar vader bunkers voor de Duitsers had gebouwd en vele woonhuizen had afgebroken. Of van de man die als kind telkens weer door ouders van buurkinderen werd weggestuurd uit de straat waar hij met zijn leeftijdgenootjes wilde spelen, omdat de ouders niet wilden dat hun kroost met hem in contact kwam. Uitleg werd niet gegeven, ook niet door de eigen ouders, en de frustratie werd geboren.

Telkens weer ervoeren kinderen van collaborateurs hoe ze in de kou kwamen te staan als vrienden en kennissen erachter kwamen dat vader of moeder of een andere verwant NSB'er, Landwachter, SD'er of SS'er was geweest. Zo ook de man, die in een totaal isolement terecht kwam omdat was gebleken dat zijn vader als SS'er ook nog in zijn vrije tijd op jodenjacht ging.

Soms werd alleen die waarheid uit een dossier gehaald, waarmee te leven viel. Zoals die

vrouw, die uit een dossier vol aanklachten tegen haar vader alleen een kopietje wilde hebben van de enige positieve getuigenis die in het gehele dossier te vinden was. Dat kopietje liet ze ongetwijfeld de familie rondgaan, hiermee kon ze verder leven. De rest bestond niet voor haar. Zij vond: 'Je moet niet alles willen weten'.

De verwarring was soms groot. Vader was NSB-gevolmachtigde, werd zwaar gestraft na de oorlog, maar: 'Toch was hij de liefste paps ter wereld', zo schreef zijn dochter. En inderdaad, het een hoeft het ander niet uit te sluiten.

Sommige bezoekers wilden graag bagatelliseren: 'Hij heeft niemand kwaad gedaan', werd gezegd, of: 'Hij was alleen maar naïef', of: 'Hij had geen keus'; anderen bleven ontkennen dat hun vader of moeder iets verkeerd gedaan had, ook al getuigden dikke dossiers van het tegendeel.

Onderzoek

De conclusie is dat er geen wetmatigheid bestaat tussen wat iemand in zijn jeugd is overkomen en hoe hij of zij daar later mee omgaat. Immers: enkele duizenden mensen hebben onderzoek gedaan, en nog enkele duizenden zullen dat de komende jaren doen, maar tienduizenden anderen doen dat niet, hebben er geen behoefte aan, hebben een afkeer van oude koeien, vrezen de waarheid of hebben het verwerkt.

Zij die wel het hoe en waarom willen weten kunnen een schriftelijk verzoek indienen bij het Nationaal Archief (Postbus 905200, 2509 LM Den Haag). Dit moet zo mogelijk vergezeld gaan van bewijsstukken van overlijden van degene naar wie men onderzoek doet. Leeft de betrokkene nog, dan moet hij of zij zelf toestemming geven voor raadpleging van zijn of haar oorlogsdossier.

Indien wetenschappelijk onderzoek wordt verricht vervalt de eis om van ieder te onderzoeken persoon een bewijs van overlijden te tonen, maar moet bij het schriftelijk in te dienen verzoek wel een onderzoeksopzet worden meegezonden.

In het algemeen worden archieven bewaard vanwege het belang voor de overheid die eenheid in haar beleid nastreeft en om de recht- en bewijszoekende burger van dienst te kunnen zijn. Daarnaast bezitten archieven cultuur-historische waarde. Maar de specifieke archieven van de Bijzondere Rechtspleging kunnen ook nog iets anders bewerkstelligen. Deze zijn in staat om gemoedsrust te geven, antwoord te verschaffen op onbeantwoordbare vragen, om uitsluitsel te geven inzake kwellende kwesties, ze kunnen een oplossing bevatten voor raadsels en ongerijmdheden die het leven zo gecompliceerd hebben gemaakt, ze kunnen, kortom, het gissen doen vervangen door het weten. Wat ze uiteraard niet kunnen is het verleden uitwissen, het ongedaan maken; daartoe zijn ze niet in staat. En zo komt een andersoortig nut van archiefonderzoek om de hoek kijken, namelijk archiefonderzoek als therapie, een middel om het verleden te leren kennen en er zo mogelijk mee in het reine te komen.

- De auteur is werkzaam als hoofd Inlichtingen bij het Nationaal Archief.

Noten

- 1 M.J. van Dam, H.C. van Itterzon, H.J. Maarsingh, *Gouda in de Tweede Wereldoorlog* 25e Verzameling Bijdragen (Delft 1995) 236-237, 250-252; Jan Gouka, 'Kind in oorlogstijd', *Tidings* 16 (1998) 75-81.
- 2 Leden van 'Die Goude' kennen Jan Smit vooral als medeoprichter en eerste voorzitter van de historische vereniging; J. Smit, 'Een regentendagboek uit de 18de eeuw', in: *Verzameling Bijdragen* 10 (1957) [2-4]; N.D.B. Habermehl, 'J. Smit (1884-1952)', in: J.W.E. Klein en N.D.B. Habermehl (samenst.), *Gouda in druk. Bibliografie van Gouda tot 1995* (Delft 1999) 49-51.
- 3 Sjoerd Faber, Gretha Donker, *Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de 'lichte gevallen'* (Haarlem 2000) 9, 34, 37-38, 41 en 88.